

İBRAHİM HAKKI PAŞA’NIN MAÂRİF NÂZIRLIĞI VE TÜRK EĞİTİM TARİHİNE KATKISI

Meltem Begüm SAATÇI ATA*

Öz: İbrahim Hakkı Paşa Türk Eğitim tarihinin önemli isimlerinden birisidir. II. Meşrutiyet döneminin ilk aylarında iki kez görev aldığı Maârif Nâzırlığını üç aydan daha kısa süre yürütmüştür. Öğretmenlikte diğer tüm görevlerinden daha başarılı kabul edilen İbrahim Hakkı Paşa’nın Maârif Nâzırlığı öğretmenliği kadar başarılı kabul edilmemiőtir. II. Meşrutiyet döneminin başlarında eğitim politikaları, sistemi yenilemekten önce var olanı geliőtirmek amacıyla yürütölmüőtür. Bununla beraber İbrahim Hakkı Paşa kısa süren Maârif Nâzırlığı döneminde Maârif Nezâretinin iőleyiőini iyileőtirmeye önem vermiştir. İlk dönem Maârif Nâzırlığında ikinci döneminden daha etkin işler yapmıőtir. Eğitim ile ilgili işlerde verimlilik, süreklilik, dayanışma, niteliği artırma gibi konular üzerinde durulmuştur. Kitaplar ve kütüphanelerin iyileőtirilmesine çalıőılmıőtir. 18 gün kadar süren ikinci Maârif Nâzırlığı döneminde mevcut ekonomik ve siyasi sorunlar istifasına neden olacak kadar etkili olmuştur. Bu çalıőmada, İbrahim Hakkı Paşa’nın diğer görevlerinden daha az önemsenmiő olan Maârif Nâzırlığının değerlendirilmesi ile Türk eğitim tarihine katkısına ortaya koymak amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İbrahim Hakkı Paşa, Maârif Nezâreti, Maârif Nâzırı, Mekteb-i Mülkiye, Mekteb-i Hukuk.

İBRAHİM HAKKI PAŞA THE MINISTRY OF EDUCATION AND HIS CONTRIBUTION TO THE HISTORY OF TURKISH EDUCATION

Abstract: İbrahim Hakkı Paşa is one of the important figures in the history of Turkish Education. In the first months of the Second Constitutional Monarchy period, he served as the Minister of Education twice for less than three months. İbrahim Hakkı Paşa, who was considered more successful in teaching than all his other duties, was not considered as successful as his teaching at the Ministry of Education. At the beginning of the Second Constitutional period, education policies were carried out with the aim of improving the

* Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi, melbesa@gmail.com, ORCID: 0000-0002-1679-8892.

current situation before the system was renewed. However, İbrahim Hakkı Paşa gave importance to improving the functioning of the Ministry of Education during his short-term Ministry of Education. In the first term, he did more effective work in the Ministry of Education than in the second term. Issues such as efficiency, continuity, solidarity, and quality improvement in education-related works were emphasized. Efforts were made to improve books and libraries. During the second Ministry of Education, which lasted for 18 days, the current economic and political problems were effective enough to cause his resignation. This study aims to reveal the contribution of İbrahim Hakkı Paşa to the history of Turkish education by evaluating the Ministry of Education, which was considered to be less important than his other duties.

Key Words: İbrahim Hakkı Paşa, Ministry of Education, Minister of Education, Mekteb-i Mülkiye, Mekteb-i Hukuk.

Giriş

İbrahim Hakkı Paşa (1863-1918) II. Meşrutiyet döneminin kısa süreli Maârif Nâzırlarındandır. 12 Ocak 1910 tarihinden itibaren sadarete atanmış olmasından dolayı paşalık rütbesi alan İbrahim Hakkı Paşa,¹ Maârif Nâzırlığı yaptığı dönemlerde Bey unvanına sahipti. İlk olarak 30 Temmuz-28 Eylül 1908 tarihleri arasında 61 gün ve ikinci olarak 30 Kasım-17 Aralık 1908 tarihleri arasında 18 gün Maârif Nâzırlığı görevini yürüten İbrahim Hakkı Paşa² Maârif Nâzırlığı dışında farklı devlet görevlerinde de bulunmuş bir eğitimcidir.³ İdareci, öğretmen ve hukukçu⁴ kimlikleri ön planda olan İbrahim Hakkı Paşa, 55 yıllık ömründe 1886'dan sonra yaklaşık 10 yıl kadar bir süre farklı kademelerde ve farklı alanlarda öğretmenlik yapmıştır. İbrahim Hakkı Paşa yaklaşık 2,5 ay gibi çok kısa sayılabilecek bir sürede yerine getirdiği Maârif Nâzırlığı görevinde eğitimci kişiliği ile Türk eğitim tarihinde yer alan önemli bir devlet adamıdır.

İyi bir eğitimci ve kalender meşrep bir kişi olarak anılan İbrahim Hakkı Paşa'nın⁵ devlet adamlığı hakkında olumsuz eleştiriler de mevcuttur.⁶ Bu

¹ Ali Çankaya, *Son Asır Türk Tarihinin Önemli Olayları İle Birlikte Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler Mülkiye Şeref Kitabı III. Cild (1860-1923) Mekteb-i Fünûn-u Mülkiyye, Mekteb-i Mülkiyye-i Şâhâne ve Mekteb-i Mülkiyye Mezunları*, Mars Matbaası, Ankara, 1968-1969, s. 105.

² Sinan Kunalalp, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922), Prosopografik Rehber*, İSİS, İstanbul, 1999, s. 6.

³ Muharrem Dördüncü, "Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa'nın Hayatı ve Avrupa Seyahati", *Afyonkocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 17, Sayı 1, 2015, s. 84-86.

⁴ Olivier Bouquet, *Sultanın Paşaları (1839-1909)*, çev. Devrim Çetinkasap, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2016, s. 188.

⁵ Bouquet, *a.g.e.*, s. 6.

eleştiriler özellikle sadareti döneminde daha yoğun olmuştur.⁷ Ahmed Cevdet Paşa, devlet adamlığı konusunda eleştirdiği İbrahim Hakkı Paşa'nın eğitimci kişiliği için “iyi bir hukuk müşaviri ve fâdıl bir muallim”⁸ ifadesini kullanır. Öğrencileri tarafından öğretmenliği övgü ile anılan İbrahim Hakkı Paşa'nın 1886-1894 yılları arasında görev yaptığı Mekteb-i Hukuk'ta yetiştirdiği öğrencilerin anılarında onun öğretmenliğini öven görüşler yer almaktadır.

Bu makalede 30 Temmuz-28 Eylül 1908 ve 30 Kasım-17 Aralık 1908 tarihleri arasında Maârif Nâzırlığı görevini yürüten İbrahim Hakkı Paşa'nın faaliyetlerinden örnekler vererek Türk eğitim tarihinin önemli bir dönemini ortaya koymak amaçlanmıştır. Hakkındaki araştırmalarda daha ziyade elçilik ve özellikle sadaret makamındaki faaliyetleri ile ele alınan İbrahim Hakkı Paşa, Maârif Nâzırlığı döneminin siyasi ve ekonomik zorluklarına rağmen eğitim konusunda önemli iyileştirmeler yapmış bir Maârif Nâzırıdır.

Araştırmada kullanılan kaynaklar arasında dönemin resmi yazışmalarını içeren arşiv belgeleri, dönemin gazete haberleri, İbrahim Hakkı Paşa ve Türk eğitim tarihi ile ilgili araştırma eserler yer almaktadır. *Tanin*, *Servet-i Fünun*, *İkdam*, *Serbesti* ve *Sırat-ı Müstakim* adlı yayınlar İbrahim Hakkı Paşa ile ilgili dönemin güncel haberlerinin takip edildiği kaynaklar oldu. Araştırma eserler arasında Muharrem Dördüncü'ye ait doktora tezi İbrahim Hakkı Paşa'nın hayatı ve devlet adamlığı konusunda en ayrıntılı kaynaklardandır. Ancak Maârif Nâzırlığı dönemi görev süresi ile orantılı olarak diğer görevlerine göre daha az yer tutmaktadır. İbrahim Hakkı Paşa'nın ölümünün ardından *Yeni Mecmua*'da yazar adı sadece A.R.⁹ olarak geçen ve övgü amaçlı bir nevi vefeyât yazısı bazı yanlış bilgiler içermekle birlikte kendisini tanıyan bir çağdaşı tarafından yazılmış olmasından dolayı önemlidir. İbrahim Hakkı Paşa ile ilgili eserler onun özellikle sadaret dönemiyle ilgilidir. Türk eğitim tarihi ile ilgili araştırma eserlerde ise konunun genişliği dolayısıyla İbrahim Hakkı Paşa ile ilgili bilgiler çok kısa tutulmuştur.

⁶ Zekeriya Kurşun, İbrâhim Hakkı Paşa (1863-1918), Cilt 21, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2000, s. 311.

⁷ Ahmed Saki, “Sadrazam Hakkı Paşa Hazretlerine”, *Sırat-ı Müstakim*, Cild 5, Sayı 126, 2 Şubat 1911, s. 367-368.

⁸ Çankaya, Son Asır... III. Cild, s. 118.

⁹ *Yeni Mecmua* adlı yayın ve bu yayın ile ilgili araştırmalar, tezler incelendi. *Yeni Mecmua* yazarları arasında adının baş harfleri A.R. olan Ahmed Rasim ve Ahmed Refik var ama A.R.'nin iki kişiden biri olduğu düşünülmektedir. Ayrıca müstear isimler ile ilgili yayınlarda da bu konuyu açıklığa kavuşturacak bir bilgiye ulaşılamadı. A.R., “Büyük Devlet Adamları Hakkı Paşa Bazı Hatıralar ve Mülâhazalar”, *Yeni Mecmua*, Sayı 58, 3. Cild, 22 Ağustos 1918, s. 104.

Bu çalışmanın konusu İbrahim Hakkı Paşa'nın Maârif Nâzırlığının değerlendirilmesi olmakla birlikte 1908 öncesi hayatı, eğitimi ve eğitimciliği konu bağlamında önemlidir. Bu nedenle konu beş başlıkta ele alındı. İbrahim Hakkı'nın eğitim hayatı eğitimciliği ve ders kitabı yazarlığı; birinci Maârif Nâzırlığı dönemi (30 Temmuz-28 Eylül 1908); iki Maârif Nâzırlığı arasında geçen 64 günlük ara dönem (28 Eylül-30 Kasım 1908) ve ikinci Maârif Nâzırlığı dönemi (30 Kasım-17 Aralık 1908). Bunlardan özellikle birinci dönemi Osmanlı arşiv belgeleri ile ayrıntılı olarak ortaya konuldu. Bu araştırmada İbrahim Hakkı Paşa'nın Türk eğitim tarihindeki rolü ve önemi ile ilgili verilerin ortaya konulması hem kendi hayatı hem de Türk eğitim tarihinin bütünlüğü için önemlidir.

1. Eğitimci İbrahim Hakkı'nın Eğitim Hayatı

18 Nisan 1863'te İstanbul'da doğan İbrahim Hakkı,¹⁰ babasının görevleri nedeniyle devlet yönetimi konusuna erken yaşlarda aşına olarak yetişmiştir. 1879 yılında şehremaneti meclis reisliği de yapmış olan babası Ahmet Remzi Efendi, gerek yabancı dil ve gerek diğer alanlardaki bilgisinden dolayı dışişleri, maliye, güvenlik, adliye gibi farklı alanlarda üst düzey devlet görevlerinde bulunmuştur.¹¹ Böyle bir ortamda yetişen İbrahim Hakkı'nın eğitim ve sonrasında çalışma hayatı da bundan nasibini almıştır.

1876'da Beşiktaş Rüşdiyesinden mezuniyeti, Mahrec-i Aklâm'a bir süre devam etmesi, Mekteb-i Mülkiyye'nin ilk öğrencilerinden ve 27 Ağustos 1882'de ilk mezunlarından olması¹² onun eğitim seviyesini ve niteliğini göstermesi açısından önemlidir.¹³ Abdurrahman Şeref'in müdürlüğü döneminde Mekteb-i Mülkiyye'ye kayıt olan İbrahim Hakkı¹⁴ ile ilgili olarak okul müdürünün izlenimleri onun sadece öğrenciliği değil meslek hayatındaki icraatı ve tutumunu göstermesi açısından önemlidir. Abdurrahman Şeref'e göre İbrahim Hakkı zeki, çalışkan, gayretli, iyi huylu

¹⁰ İbnü'l-emin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, Cilt 4, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1982, s. 1763.

¹¹ Muharrem Dördüncü, *İbrahim Hakkı Paşa'nın Hayatı ve Devlet Adamlığı (1863-1918)* (Yayımlanmamış doktora tezi), Gazi Üniversitesi, Ankara, 2013, s. 8-9.

¹² BOA, DH.SAİDd..., 183/100, H. 29.12.1279/M. 17 Haziran 1863.

¹³ Aynı arşiv belgesinde İbrahim Hakkı'nın "Mekteb-i Hukuk-u Mülkiyye'nin sunûf-ı idâdiyye ve âliyesinde mertebe-i ulûm ve fûnûn tahsîl ettiği" belirtilse de bu bilginin doğruluğunu destekleyen başka bir bilgi mevcut değildir. Adliye Nezâreti Sicil-i Ahval kayıtlarına göre aynı isimle fakat 1846 doğumlu bir başka İbrahim Hakkı Bey ile karıştırıldığı düşünülmektedir. Bkz. Ali Adem Yörük, *Mekteb-i Hukuk'un Kuruluşu ve Faaliyetleri (1878-1900)*, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2008, s. 23, 158.

¹⁴ Mehmet Demiryürek, *Son Vakânivis Abdurrahman Şeref Efendi'yle Osmanlı Tarih Sohbetleri*, Akademik kitaplar, İstanbul, 2009, s. 189.

bir öğrenci idi.¹⁵ Bu özellikleri sayesinde bilgisini arttırmış olan İbrahim Hakkı Paşa meslek hayatı sırasında da bilgisini arttırarak öncelikle Fransızca ve İngilizceyi iyi derecede bilmenin yanı sıra Arapça, Farsça, İtalyanca ve Almancayı da öğrenmiştir.¹⁶

Mizancı Murad'ın anılarında İbrahim Hakkı'nın Mekteb-i Mülkiyye'deki öğrencilik döneminde yaşanan bir olayda onun nasıl mağdur olduğu ve bu durumdan nasıl kurtulduğu anlatılır. Müşir Ali Nizami Paşa'dan sonra okula yeni atanan müdürün öğrencilerin saygısız olduğunu iddia ettiği davranışlarını cezalandırmak için dört öğrencinin okuldan atılması kararı verdiği anlatılır. Bu öğrenciler arasında İbrahim Hakkı'nın da olduğu ifade edilen anılarda onu bu durumdan kurtaranın kendisi yani okulun öğretmeni sıfatıyla Mizancı Murad olduğu belirtilmektedir.¹⁷ Mizancı Murad'ın adını vermediği bu yeni müdür 1918 yılında İbrahim Hakkı Paşa ile ilgili kaleme aldığı yazısında kendisinden zeki, çalışkan, gayretli, iyi huylu bir öğrenci olarak bahseden Abdurrahman Şeref'tir.

1882'de Mülkiyye Mektebi birincisi olarak mezun olduktan sonra farklı devlet görevlerinde bulunan İbrahim Hakkı Paşa'nın hızlı ilerleyen bir kariyere sahip olduğu ifade edilir. Ancak okulun 5. mükâfat ve 3. diploma dağıtım törenindeki listeden de anlaşılacağı üzere sadece İbrahim Hakkı Paşa değil mezun olan 21 kişinin hepsi önemli devlet görevlerine gelmişlerdir. Bunlar arasında Maârif Nâzırı, Maliye Nâzırı ve Sadrazamlık görevleri de mevcuttur.¹⁸ İbrahim Hakkı Paşa ise 1908 sonrası farklı tarihlerde Maârif Nâzırlığı, Dâhiliye Nâzırlığı ve Sadrazamlık görevleri ardından son olarak Berlin'de sefirlik görevini yürütmüştür.

2. Maârif Nâzırlığı Öncesi Görevleri, Eğitimciliği ve Ders Kitabı Yazarlığı

1316 (H) / 1898 tarihli Maârif Sâlnâmesindeki kayıta 1298 (R) / 1882 yılı mezunları arasında birinci sırada yazılan İbrahim Hakkı Paşa'nın bulunduğu memuriyeti için Mâbeyn-i Hümâyûn cenâb-ı mülûkâne mütercimlerinden

¹⁵ Abdurrahman Şeref, "Hakkı Paşa", *Servet-i Fünun*, Cild 55, Sayı 1405, 8 Ağustos 1918, s. 2.

¹⁶ İnal, a.g.e., s. 1782.

¹⁷ Ahmet Cemalettin Saraçoğlu, *Unutulan Meşhurlarımızdan Mizancı Murad Bey*, yay. haz. İsmail Dervişoğlu, Şema Yayınları, İstanbul, 2005, s. 243-247. Bir Maârif Nâzırı'nın üstelik de birincilikle mezun olduğu okulda yaşadığı bu durum Mizancı Murad'ın İbrahim Hakkı Paşa'nın Dâhiliye Nâzırlığı döneminde tutuklanması sırasında onun kendisi ile ilgilenmediğini düşünmesinden dolayı dile getirilmiş bir anıdır.

¹⁸ *Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye*, Matbaa-i Âmire, Dersaadet, 1316, s. 517-518; Ali Çankaya, *Son Asır Türk Tarihinin Önemli Olayları İle Birlikte Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler Mülkiye Şeref Kitabı I. Cild Mülkiye Tarihi (1859-1968)*, Mars Matbaası, Ankara, 1968-1969, s. 157-158.

Hâriciye Nezâret-i celilesi hukuk müşaviri ifadesi yer almaktadır. Memleketi Âsîtâne, derecesi bâlâ olarak kaydedilmiştir.¹⁹ Hâriciye Nezâreti Tahrîrât-ı Hâriciye kalemi ve Şûrâ-yı devlet, özellikle II. Meşrutiyet döneminde Mülkiyye mezunlarının tercih ettiği ve onların da tercih edildikleri iki önemli kurum idi.²⁰ İbrahim Hakkı Paşa için de böyle olmuştur. Maaşsız olarak başlayıp 11 ay kadar devam eden Tahrîrât-ı Hâriciye hulefâlığı görevi²¹ ile beraber 2 Eylül 1883'te Mâbeyn-i Hümâyûn Mütercimliğine atanmıştır.²² Bu görevin önemini yeterince anlamayanlar olmuştur. Bu görevi padişah için roman tercüme etmek kadar önemsiz görenlerin bulunduğu bilinmektedir.²³ Hâlbuki Tahrîrât-ı Hâriciye kaleminin devletler arası ilişkilerde önemli rolü vardır. Dil alanındaki yeteneğini kullanarak farklı seviyelerde Fransızca, İngilizce, Arapça, Farsça, İtalyanca ve Almanca bilgisini geliştiren İbrahim Hakkı Paşa da²⁴ bu görevin özellikle hâriciye ile ilgili konulardaki önemi ve değerini, üzerine aldığı görevlerde gösterdiği başarı ile ortaya koymuştur. Örneğin 1897 Osmanlı Yunan savaşı sonrası barış görüşmeleri sırasında Mâbeyn'de görüşmelerin içeriğinin kaleme alınması işini İbrahim Hakkı Paşa'nın çok hızlı ve sorunsuz bir şekilde yapması, onun ifadeleri yazıya dökme becerisine bağlanmaktadır.²⁵ Bununla beraber bu durum kendisinin yabancı dil bilgisi seviyesini göstermesi açısından da önemlidir.

2 Eylül 1883 tarihinde Mâbeyn-i Hümâyûn Mütercimliğine atanan İbrahim Hakkı Paşa, 22 Aralık 1886'da Mekteb-i Hukuk-u Şâhâne'de tarih muallimliğini ve 13 Mart 1888'de hukuk-u siyâsiyye muallimliğini de yürütmeye başlamıştır.²⁶ 2 Nisan 1888'de başladığı Hamidiyye Ticaret Mektebi'nde ilm-i servet ve hukuk-u ticaret muallimliği görevini 13 Ağustos 1889'a kadar devam ettiren İbrahim Hakkı Paşa'nın Mekteb-i Hukuk'ta verdiği tarih dersinin 13 Ekim 1891'de kaldırılmasından dolayı maaşına tenzil uygulanmıştır.²⁷ 1 Eylül 1892'de Mekteb-i Hukuk-u Şâhâne'de hukuk-u idâre-i mülkiyye dersini vermeye başlamış olan İbrahim Hakkı Paşa'nın²⁸ 25 Şubat 1893 tarihinde Mekteb-i Hukuk-u Şâhâne'nin heyet-i talimiyesinde

¹⁹ *Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye*, s. 517.

²⁰ Bouquet, *a.g.e.*, s. 360.

²¹ İnal, *a.g.e.*, s. 1763.

²² BOA, DH.SAİDd..., 183/100, H. 29.12.1279/M. 17 Haziran 1863.

²³ Tahsin Paşa, *Abdülhamit ve Yıldız Hatıraları*, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, İstanbul, 1931, s. 23.

²⁴ A.R., *a.g.m.*, s. 104.

²⁵ A.R., *a.g.m.*, s. 105.

²⁶ BOA, MF.MKT., 1036/69, H. 21.12.1325/M. 25 Ocak 1908.

²⁷ BOA, DH.SAİDd..., 183/100, H. 29.12.1279/M. 17 Haziran 1863.

²⁸ BOA, MF.MKT., 1036/69, H. 21.12.1325/M. 25 Ocak 1908.

bâlâ rütbesiyle yer almaya devam ettiği anlaşılmaktadır. İbrahim Hakkı Paşa 1898 tarihli Maârif salnamesinde 25 Şubat 1893'te hukuk-u düvel muallimi olarak da gösterilmektedir.²⁹ Ancak bu tarihin sehven yazıldığı olasılığı mevcuttur çünkü kendisinin Mekteb-i Hukuk-u Şâhâne'de hukuk-u düvel dersini 9 Ocak 1894'te vermeye başladığı bilgisi Maârif ve Dâhiliye Nezâretlerine ait iki farklı belgeye dayanarak bilinmektedir.³⁰

Hukuk mektebi öğretim kadrosu içinde bilimsel yeterliliği ve çalışkanlığıyla, öğretim yönteminde başarılarıyla öğrenciler tarafından sevilen bir öğretmen olan İbrahim Hakkı Paşa³¹ hakkında Abdurrahman Şeref'in kullandığı sözler de benzer içeriktedir. Ender bir zekâyâ sahip, vefakâr, çalışkan ve becerikli olarak tanımladığı İbrahim Hakkı Paşa için “muallimlik ve müşavirlikte memlekete ettiği hidemât-ı azîmeyi vükelâlıkta îfâ edememiş, lâkin Berlin sefâretinde gösterdiği kârşınâslık³²(?) nâmını büyük diplomatlar i'dâdına idhâl eylemiştir³³” sözleriyle eğitimciliği hakkında olumlu bir değerlendirme yapmıştır.

İbrahim Hakkı Paşa'nın eğitimciliği dışındaki görevleri de eş zamanlı devam etmiştir. Bunlardan bazıları şöyledir: örneğin Ekim 1889'da Alman İmparatoru II. Wilhelm'in İstanbul'u ziyareti sırasında kendisine eşlik etmek üzere İbrahim Hakkı Paşa'nın görevlendirildiği bilinmektedir.³⁴ Ülkesini yurtdışında da temsil etmiş olan İbrahim Hakkı Paşa 1 Mayıs-30 Ekim 1893 tarihleri arasında gerçekleşen Chicago Sergisi nedeniyle Amerika'da Osmanlı Devleti adına birinci komiser olarak görevlendirilmiştir.³⁵ Öncelikle Kasım 1891-Eylül 1892 tarihleri arasında bu konu ile ilgilenmiş, ardından 13 Aralık 1892'den 6 Nisan 1893'e kadar İstanbul'da Chicago Sergisi Komiseri olarak İbrahim Hakkı Paşa görevlendirilmiştir. Bu amaçla iki kere Amerika'ya gidip gelmesi için harcırah tahsis edilmiştir.³⁶ Sergi döneminde Amerika'da *Musavver Şikago Sergisi* adlı Türkçe derginin çıkarılması konusunda destek olmuştur.³⁷ Bu dönemde 1893 Chicago Sergisi için

²⁹ *Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye*, s. 579.

³⁰ BOA, MF.MKT., 1036/69, H. 21.12.1325/M. 25 Ocak 1908; BOA, DH.SAİDd..., 183/100, H. 29.12.1279/M. 17 Haziran 1863.

³¹ A.R., a.g.m., s. 104.

³² Kelimenin transkripsiyonu karşınalıklı olmakla birlikte bu kelime herhangi bir sözlükte bulunamadı. Yazım hatası olduğu düşünülmektedir. Kelimenin iş bilir, işten anlayan anlamındaki kârşınâslık olması muhtemeldir.

³³ Abdurrahman Şeref, a.g.m., s. 3.

³⁴ İnal, a.g.e., s. 1762.

³⁵ Ahmet Turan Alkan, *Sıradışı Bir Jön Türk Ubeydullah Efendi'nin Amerika Hatıraları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1989, s. 14.

³⁶ BOA, DH.SAİDd..., 183/100, H. 29.12.1279/M. 17 Haziran 1863.

³⁷ M. Bülent Varlık, “Musavver Şikago Sergisi (1893) –ABD'nde İlk Türkçe Süreli Yayın-”, *Kebikeç*, Sayı 1, 1995, s. 35-36.

Osmanlı Devleti komiseri olarak görev almış olması, İbrahim Hakkı Paşa'nın gerek Sultan II. Abdülhamid gerekse amirleri tarafından devlet görevindeki kabul görmüşlüğü'nün bir göstergesidir.³⁸

İbrahim Hakkı Paşa bulunduğu Amerika'dan dönüşünde önce 13 Haziran 1894'te Meclis-i Sıhhiye üyeliğine ve ardından Bâb-ı Âlî Hukuk müşavirliğine getirilmiştir.³⁹ O zamana kadar ecnebilerin görev aldığı bu hizmeti yapacak kişilerin Osmanlı ülkesinde yetiştiğini göstermesi açısından Gabriel (Noradunkyan) Efendi ile İbrahim Hakkı Paşa'nın bu göreve getirilmesi önemlidir.⁴⁰ Ayrıca hukuk müşavirliği için gerekli bilginin Mekteb-i Mülkiyye'de verilemeyeceği, İbrahim Hakkı Paşa'nın bu bilgiyi kendi çalışmalarıyla edindiği ifade edilir.⁴¹ Hukuk Müşavirliği devam ederken katıldığı uluslararası toplantılar arasında 1898 yılında Roma'da düzenlenen ve başta Almanya, İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya-Macaristan olmak üzere birçok Avrupa ülkesinin temsilcisinin katıldığı Anarşistlere Karşı Cem'iyet-i Beşeriyeyi Müdâfaa İçin Beyne'd-düvel Konferansı önemlidir.⁴² Toplum huzurunu, asayiş bozan konularda devletler arası işbirliğinde bulunulması açısından bu konferansa katılmak Osmanlı Devleti için olumlu sonuçlar verebilecek bir iş olmuştur. İbrahim Hakkı Paşa'nın bu tür görevlere getirilmesi ise onun iş bilirlüğünü göstermesi açısından açıklayıcı bir örnektir.

İbrahim Hakkı Paşa'nın mesai arkadaşları onun meslek hayatının niteliğini ortaya koyan önemli bir göstergedir. 1899 yılı Mekteb-i Hukuk mezunu Ahmed Şuayb bu kişilerden birisidir. Ahmed Şuayb'ın mezun olduğu okulun eğitim kadrosuna katılmasında *Servet-i Fünûn*'daki yazılarının İbrahim Hakkı Paşa tarafından beğenilmesinin de etkisi olmuştur.⁴³ Mekteb-i Hukuk'ta İbrahim Hakkı Paşa'nın muavinliğini yapan Ahmed Şuayb'ın Maârif Meclisi üyeliği, Tedrisât-ı İbtidâiye müdürlüğü ve İstanbul Maârif müdürlüğü yapmış olması⁴⁴ İbrahim Hakkı Paşa'nın birlikte çalıştığı insanların eğitim alanında önemli görevler üstlenmiş kişiler olduğunu gösterir. Aynı durum sadreti döneminde de geçerlidir. Türk eğitim tarihinin önemli isimleri ile birlikte görev yapmıştır. 21 ay kadar süren sadreti döneminde ilk olarak kendisiyle beraber aynı kabinede Maârif Nâzırı olarak

³⁸ Abdurrahman Şeref, a.g.m., s. 2.

³⁹ BOA, DH.SAİDd..., 183/100, H. 29.12.1279/M. 17 Haziran 1863.

⁴⁰ Abdurrahman Şeref, a.g.m., s. 2.

⁴¹ A.R., a.g.m., s. 104.

⁴² Dördüncü, a.g.t., s. 27-30.

⁴³ Yörük, a.g.t., s. 124.

⁴⁴ Ahmed Şuayb, *Hayat ve Kitaplar*, yay. haz., Erdoğan Erbay, Salkımsöğüt Yayınları, Ankara, 2005, s. 7.

göreve başlayan Emrullah Efendi (1858-1914) ile 14 ay kadar (12 Ocak 1910-Mart 1911) birlikte çalışmışlardır. Döneminin ikinci Maârif Nâzırı olan İsmail Hakkı Bey (Babanzade) (1876-1913) ile ise Mart 1911-Ekim 1911 tarihleri arasında sadaretinin sonuna kadar 7 ay kadar birlikte çalışmışlardır.⁴⁵

Hâriciye Nezâreti'nde maaşsız başladığı ilk görevinden sonra sadrazamlığa kadar varan farklı kademelerde devlet görevlerinde bulunan İbrahim Hakkı Paşa'nın⁴⁶ bu görevleri arasında en başarılı olduğu alanın öğretmenlik olduğu çok kişi tarafından dile getirilmiştir. Öğrencilerinin kendisinin meftunu olduğunu iddia edenler de mevcuttur.⁴⁷ Derslerinde iyi bir öğretmen olduğu görüşünü savunan Mekteb-i Hukuk'taki öğrencilerinden Suphi Nuri İleri (1887-1945), İbrahim Hakkı Paşa'nın kendi sözlerinde de bu duruma, yani en başarılı görüldüğü alanla ilgili dolaylı yoldan onay verdiğini ileri sürer. İbrahim Hakkı Paşa'nın, iyi bir kaymakamın iyi bir mutasarrıf veya iyi bir mutasarrıfın iyi bir vali olamayacağını söylediğini ifade eden Suphi Nuri İleri, İbrahim Hakkı Paşa'nın da iyi bir öğretmen olduğunu ama iyi bir Maârif Nâzırı veya Sadrazam olamadığını belirtir. Ayrıntısına girmediği bu eleştirisiyle beraber öğrencilerini geleceğe iyi hazırlayan bir öğretmen olduğunu da özellikle vurgular.⁴⁸

İbrahim Hakkı Paşa eğitimci kişiliğini sadece öğretmenlik yaparak ortaya koymamıştır. Bunun yanı sıra eğitimde kalıcılığı ve sürekliliği sağlamaya yardımcı araç olarak ders kitabı yazarı olma özelliğine de sahiptir. Yazarı olduğu ders kitapları genellikle verdiği derslerle ilgilidir. Ayrıca örneğin mekteb-i ibtidâiler için *Zübde-i târih-i Osmânî* (1309) adlı eseri vardır. Diğerleri hukuk, maliye ve tarih alanlarında olan İbrahim Hakkı Paşa'nın bu eserleri arasında hukuk ile ilgili olanların değerli olduğu ancak tarih alanında yazdığı eserlerin aynı derecede değerli olmadığı görüşü mevcuttur. İbn'ül-Emin Mahmut Kemal bu eserlerin her tarih öğretmeni tarafından yazılabilecek nitelikte olduğunu çünkü kendisinin tarih alanındaki uzmanlığının hukuk alanındaki ile aynı olmadığını ifade eder.⁴⁹ İbrahim Hakkı Paşa'nın kendisinin de beğenmediği *Tarih-i Umumi* (1305) adlı eseri dışında *Hukuk-u İdare* (1312) adlı eserinin yazımını da beğenmediği ifade edilir. Ancak *Mukaddime-i İlm-i Hukuk* (1319) adlı eserinin nefis bir eser olduğu belirtilir.⁵⁰

⁴⁵ Kunalp, a.g.e., s. 6, 71, 84.

⁴⁶ İnal, a.g.e., s. 1763-1764.

⁴⁷ Çankaya, *Son Asır... III. Cild*, s. 112.

⁴⁸ Dördüncü, a.g.t., s. 14.

⁴⁹ İnal, a.g.e., s. 1783.

⁵⁰ A.R., a.g.m., s. 105.

İbrahim Hakkı Paşa hakkında onun ölümünden sonra *Yeni Mecmua*'da yayınlanan yazıdan eski Maârif Nâzırının kitaplarına bakışını anlamak mümkündür. Bu yazıda İbrahim Hakkı Paşa'nın Berlin'de bulunduğu dönemde İstanbul'daki evini satarak çok kıymet verdiği kitaplarını saklayacak yer aramak için İstanbul'a gelip kaldığı üç hafta boyunca alışlageldiğinden daha cevval ve daha güler yüzlü olduğu ifade edilir.⁵¹ Maârif Nâzırlığı döneminde kitap ve kütüphane konularındaki icraatı da bunu göstermektedir.

İbrahim Hakkı Paşa Mekteb-i Hukuk-u Şâhâne'de Tarih, Hukuk-u Siyâsiyye, Hukuk-u İdâre-i Mülkiyye, Hukuk-u Düvel; Hamidiyye Ticaret Mektebinde ise İlm-i Servet ve Hukuk-u Ticaret derslerini vermiştir. Hukuk, tarih ve maliye konularında kitapları vardır.⁵²

3. Birinci Maârif Nâzırlığı Dönemi (30 Temmuz-28 Eylül 1908)

İbrahim Hakkı Paşa Sultan II. Abdülhamid tarafından benimsenmiş, amirleri tarafından desteklenmiş ve II. Meşrutiyet öncesi önemli görevlerde bulunmuş bir devlet adamıdır. Bununla beraber kendisinin yüksek rütbeli görevleri II. Meşrutiyet sonrası başlamıştır. Abdurrahman Şeref bunun gerekçesini “idâre-i devletin usûl-u cedîdeye taklîbi hususuna taraftarlığı⁵³” yani devlet idaresinin yeni usûle döndürülmesi fikrinde olmasına dayandırmaktadır. Ancak bu durumu Beyoğlu'nda geçirdiği zamanlardan dolayı daha ziyade kendisinin hayat tarzının pek de benimsenmemiş olmasına dayandıranlar da mevcuttur.⁵⁴ Bir başka gerekçe ise Sultan II. Abdülhamid'in İbrahim Hakkı Bey'i hukuk müşavirliğinde başarılı, nâzırlık veya sadaret için ise yeterli görmemiş olmasıdır.⁵⁵ Bu görüşte olan sadece padişah değildir. Örneğin aynı kuşaktan ve daha sonra Sultan Reşad ve Sultan Vahdettin'in başmabeyincisi olan Lütfi Simavi (1862-1933) de benzer görüşe sahiptir. Simavi, İbrahim Hakkı Paşa hakkında bilgili, zeki en önemlisi vatanperver olduğunu, bununla beraber onun iyi bir sadrazam olamayacağını, ancak iyi bir sadrazamın kabinesinde bir nezâret üstlenirse devlete daha iyi hizmet edebilecek birisi olduğunu ifade etmektedir.⁵⁶ Bu görevlendirilmeleri ve görevden alınmaları ile ilgili olarak son sözü İbrahim Hakkı Paşa'nın kendi ifadesiyle açıklamak doğru olacaktır. Ölümünden kısa bir süre sonra kaleme alınan bir yazıda belirtildiği gibi, kendi ifadesiyle

⁵¹ A.R., a.g.m., s. 103.

⁵² İbrahim Hakkı Paşa'nın kaleme aldığı eserler listesi Ek 1'dedir.

⁵³ Abdurrahman Şeref, a.g.m., s. 2.

⁵⁴ Lütfi Simavî, *Sultan Mehmed Reşad Hân'ın ve Halefinin Sarayında Gördüklerim (Osmanlı Sarayı 1909-1919)*, yay. haz. Sevdâ Şakar, Şehir Yayınları, İstanbul, 2007, s. 151.

⁵⁵ İnal, a.g.e., s. 1784.

⁵⁶ Simavî, a.g.e., s. 150.

“hilkatinin mutedil olduğunu, müfrit olmadığını, jurnalcılık edemeyeceği gibi ihtilâlci de olmadığını⁵⁷” belirtmiştir.

Bâb-ı Âli Hukuk Müşavirliği devam ederken 30 Temmuz 1908 tarihinde Maârif Nâzırlığına atanan İbrahim Hakkı Paşa⁵⁸ bu görevini ilki 28 Eylül 1908'e kadar, son olarak 17 Aralık 1908'e kadar olmak üzere toplamda yaklaşık 2,5 ay kadar sürdürmüştür. 2 Ağustos 1908 tarihli *İkdam*'da Mahmud Esad imzasıyla çıkan iki sütunluk yazıda genel olarak Osmanlı Devletinde eğitimin durumundan söz edildikten sonra İbrahim Hakkı Paşa'nın bu iş için uygunluğundan bahsedilmiştir.⁵⁹ Bu ilk dönem Maârif Nâzırlığı görevi devam ederken 6 Ağustos 1908'de Dâhiliye Nâzırlığına atanan Reşid Akif Paşa'nın (1863-1920) rahatsızlığı nedeniyle 24 Ağustos 1908 tarihinde istifa etmesinden sonra 25 Ağustos 1908 tarihinde İbrahim Hakkı Paşa Dâhiliye Nezâreti vekilliğini de uhdesine almıştır.⁶⁰ Bu tarihler konusunda Dâhiliye Nezâreti kayıtları 6 Ağustos 1908'de vekâleten üzerine aldığı Dâhiliye Nâzırlığını 24 Ağustos'ta asaleten devam ettirdiğini belirtmektedir. 24 Ağustos'tan itibaren Maârif Nâzırlığını ise vekâleten yürüttüğü bilgisi kaydedilmiştir.⁶¹ Kasım 1908'de Hüseyin Hilmi Paşa'nın Dâhiliye Nezâreti'ne atanmasına kadar bu görevini de sürdüren İbrahim Hakkı Paşa'nın⁶² ilk Maârif Nâzırlığı 2 ay kadar sürmüştür.

İbrahim Hakkı Paşa Maârif Nâzırlığını kısa bir dönem yapmış olmakla beraber bu sürede gerçekleşenler II. Meşrutiyet dönemi eğitim politikalarının dışında düşünülemez. II. Meşrutiyet'in ilanı sonrası iktidarı giderek artan şekilde eline alan İttihat ve Terakki döneminde eğitim politikası yek pare olamamıştır. Bu dönemi hazırlayan sürecin önemli özelliklerinden birisi farklı görüşte kesimlerin Sultan II. Abdülhamid dönemine dair eleştiri konusunda yekpare hareket etmiş olmalarıdır. Önceliği siyasi iktidarı ele geçirmek olan bu irade, eğitim konusuna ne kadar önem verdiğini ifade etse de II. Meşrutiyet'in ilanı sonrası ilk zamanlar bunu yeterince hissettirememiştir. Özellikle 31 Mart vakası olarak anılan olay sonrasına kadar eğitim alanında eskinin geliştirilmesi dışında ciddi ve kökten yeni bir şey ortaya konduğu söylenemez.⁶³ Önemli bir müfredat değişikliğinin yapılmadığı bu dönemde öncelikli olan meşrutiyet fikrinin yaygınlaştırılması

⁵⁷ A.R., a.g.m., s. 104.

⁵⁸ BOA, BEO, 3368/252565, H. 02.07.1326/M. 31 Temmuz 1908.

⁵⁹ Mahmud Esad, “Maârif Nâzırı Hakkı Bey”, *İkdam*, 2 Ağustos 1908, s. 3-4.

⁶⁰ BOA, İ.DH., 1468/54, H. 27.07.1326/M. 25 Ağustos 1908.

⁶¹ BOA, DH.SAİDd..., 183/100, H. 29.12.1279/M. 17 Haziran 1863.

⁶² Kunalalp, a.g.e., s. 3.

⁶³ Muhammet Şahin, M. Ahmet Tokdemir, "II. Meşrutiyet Döneminde Eğitimde Yaşanan Gelişmeler", *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, Cilt 9, Sayı 4, 2011, s. 853-854.

olmuştur.⁶⁴ İbrahim Hakkı Paşa'nın özellikle ilk Maârif Nâzırlığı döneminde Nezâretin eğitim ve okullar ile ilgili uygulamalarına ve yaptıklarına bakılacak olursa genellikle öğretmen tayini, okul binası tamiri, maaş, taltif, terfi, emeklilik, vekil öğretmen ataması, becayış, soruşturma konularına dair örneklerin yoğunlukta olduğu görülmektedir. Bu genellemenin dışında önemli ve ilginç tekil örnek olaylar da mevcuttur. Bu örnekler İbrahim Hakkı Paşa'nın Maârif Nâzırlığı dönemindeki eğitim anlayışını ve politikasını ortaya koyan niteliktedir.

Dönemin eğitim uygulamalarının görünür olmasını sağlayacak yollardan birisi basın yayın organlarının kullanılması olmuştur. Dersaadet'te idadi mekteplerinin açılış ve sınavları ile ilgili gazete ilanı verilmesi eğitimin yaygınlaştırılması için önemli araçlardan birisi olarak görülmüştür.⁶⁵ Bu dönemde Maârif Nezaretinin icraatında köklü bir değişime gidilmediğine göre basında çıkan haberlerin bu içerikte olması doğaldır. Çünkü bu konudaki öncelikli amaç eğitimi yaygınlaştırmaktır.

Eğitimin yaygınlaştırılması ile beraber verimli sonuçlarının yaygınlaştırılması da önemle üzerinde durulan bir konu olmuştur. Eğitim işlerinde verimliliği sağlamak adına yapıldığı düşünülebilecek bir gelişme Ağustos 1908'de kayıtlara geçmiştir. İzmir'de yaşanan olay ülke genelindeki okullara öğrenci alımını ilgilendirmektedir. Dârüşşafaka'ya kaydolmak isteyen Nizameddin adında bir kişinin İzmir'de Sanayi Mektebi adıyla bir okulun bulunmasından dolayı kaydının Dârüşşafaka'ya yapılmaması kararı bu duruma bir örnektir.⁶⁶ Konu ile ilgili daha ayrıntılı bilgi olmamasına rağmen bu örnekten eğitim sisteminin en verimli şekilde uygulanmasına çalışıldığı anlaşılmaktadır. Dârüşşafaka'nın kuruluş amacı ve kayıt şartları bilinmektedir. Benzer şartları yerinde sağlayan bir seçenekle hem öğrenci hem devlet için daha verimli sonuçlar sağlanması amaçlanmış olmalıdır.

Eğitimde verimliliği sağlamanın farklı şekilleri olabilir. Meslek üyeleri arası dayanışma o işin verimliliğini arttıran önemli bir özelliktir. Bu amaçla meslek örgütleri, dernekler gibi yapılanmalar oluşturulabilir. Osmanlı Devleti'nde bu tür dayanışma farklı dönemlerde farklı şekillerde mevcut olmuştur. Bu dayanışma her zaman kuruluş veya dernekler aracılığı ile olmak zorunda değildir. Bu o alandaki uygulamalarda yerine getirilebilir. Buna örnek olaylardan birisi Görele'de yaşanmıştır. Görele günümüzde Giresun'a bağlı bir ilçedir. 1908 yılında Görele'de rüşdiye mektebi

⁶⁴ Mehmet Ö. Alkan, "II. Meşrutiyet'te Eğitim, İttihad ve Terakki Cemiyeti, Milliyetçilik, Militarizm veya "Militer Türk-İslam Sentezi"", *II. Meşrutiyet'i Yeniden Düşünmek*, der. Ferdan Ergut, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010, s. 63.

⁶⁵ BOA, MF.MKT., 1071/53, H. 18.07.1326/M. 16 Ağustos 1908.

⁶⁶ BOA, MF. MKT., 1071/9, H. 14.07.1326/M. 12 Ağustos 1908.

bulunmaktaydı. İdadi ise en yakın Trabzon'da bulunuyordu. Görele rüşdiye mektebi öğretmeni Salih Efendi'nin oğlunun idadi için Trabzon'a gitmesi gerektiğinde kendisinin yatılı ve parasız okuması konusunda karar alınmıştır.⁶⁷ Bu karar sadece bir öğrenciye eğitim alma hakkının kolaylaştırılması olarak düşünülemez. Bu karar aynı zamanda bir öğretmenin mesleğini yaparken işlerini kolaylaştırıcı bir tavidir. Böyle bir yaklaşım aynı zamanda eğitim işlerinin aksamamasını da sağlar.

Öğretmen niteliği önem verilen bir başka konu olmuştur. Öğretmen seçiminde yolsuzluk yapılmamasına özen gösterilmiş, bu gibi durumlar derhal ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır. Bu özen en küçük yerleşim yerlerine kadar her yerde gösterilmeye çalışılmıştır. Örneğin günümüzde Çorum Sungurlu'ya bağlı olan İnegazili köyü bunlardan birisidir. 1908 yılında Kalecik kazasına bağlı İnegazili karyesi ibtidâi mektebi muallimi Osman Nuri Efendi'nin sınavının da benzer nedenle yeniden yapılması kararı verilmiştir.⁶⁸ Bir başka örnek ise eğitim faaliyetinin hem sürekliliği hem verimliliği açısından önemlidir. Kartal Rüşdiye Mektebi ibtidâi kısmı muallim-i evveli Osman Efendi hakkında bu nedenle soruşturma yapıldığı bilinmektedir.⁶⁹ Eğitimde sürekliliği sağlamanın farklı araçları vardır. İbrahim Hakkı Paşa döneminde ders kitabı bunlardan birisi olarak ele alınmıştır. Bunun dışında işleyişin farklı kademelerinde işlerin doğru yapılması süreklilik için elzemdir. Eğitim işlerinin sürekliliğini denetlemek için öğretmenlerin işini nasıl yaptığının denetlenmesi özen gösterilen konulardan olmuştur. Öğretmenin görev süresinde yerinde bulunup bulunmadığı, mesleğine uygun davranış sergileyip sergilemediği dikkat edilen önemli bir husus olmuştur.

Bu dönem icraatı arasında bir başka gelişme Matbaa-yı Âmire'nin tekrar açılması olmuştur. R. 21 Temmuz 1324 (3 Ağustos 1908) tarihli belgeye göre Hamidiye Ticaret Mekteb-i Âlisi müdürü Hamid Bey'in Matbaa-yı Âmire müdürü olarak atandığı bilinmektedir.⁷⁰

Bu farklı konulardaki örneklerden hareketle bu dönem Maârif Nezâretinin işleyişinin kanun ve kurallara uygunluğuna önem verildiği, kurumun ve işleyişinin geliştirilmesine çalışıldığını söylemek doğru olacaktır. Bunda, Nezâretin başındaki kişinin iş anlayışı, kişiliğinin de etkisi olmalıdır. Öğretmenleri, meslektaşları, mesai arkadaşları veya amirleri tarafından çalışkanlığı, becerikliliği gibi özelliklerinden dolayı hakkında olumlu

⁶⁷ BOA, MF. MKT., 1071/3, H. 14.07.1326/M. 12 Ağustos 1908.

⁶⁸ BOA., MF.MKT., 1071/28, H. 16.07.1326/M. 14 Ağustos 1908.

⁶⁹ BOA., MF. MKT., 1071/5, H. 14.07.1326/M. 12 Ağustos 1908.

⁷⁰ BOA, BEO, 3374/253041, H. 01.01.1326/M. 4 Şubat 1908.

ifadeler kullanılan İbrahim Hakkı Paşa döneminde Maârif Nezâreti'nin işleyişinde bu konulara dikkat edilmiş olması doğaldır.

4. Ara Dönem (28 Eylül-30 Kasım 1908)

II. Meşrutiyet'in ilanı sonrası ilk zamanların heyecanı elbette eğitim ortamını da etkilemeye başlamıştır. Bu süreç yavaş işlese de dönemin eğitim ile ilgili önemli isimleri bu konuya ağırlık vermekten geri kalmamışlardır. İbrahim Hakkı Paşa'nın Maârif Nâzırlığı görevi sonrasındaki gelişmeler aynı zamanda onun döneminin değerlendirmesidir. Bu dönemin son günlerinde 26 Eylül 1908 tarihli *Tanin* gazetesinde Halide Salih imzasıyla uzun bir yazı kaleme alan Halide Edip (1882-1964)'in üzerinde durduğu konu Darümuallimât ve eksiklikleri olmuştur. Ders türleri ve yetersizliklerinden öğrencilerin ahlaki durumlarına, idareci niteliklerine kadar farklı alanlardaki olumsuzlukları dile getiren Halide Edip, yazısında bu tür sorunlara özellikle Amerika örneğinde bazı çözüm önerileri sunmuştur.⁷¹ Halide Edip'in 1912 yılında Darümuallimât hakkında kendisinden istenen raporda da benzer görüşlerini devam ettirmesi⁷² İbrahim Hakkı Paşa dönemindeki Darümuallimât konusundaki sorunların Meşrutiyet'in ilanından 4 yıl sonra 1912'de de devam ettiğini göstermesi açısından önemlidir. Bu bize II. Meşrutiyet döneminde Maârif konusunun siyasetin önüne geçemediğini ve İbrahim Hakkı Paşa'nın döneminde de bu konuda aynı durumda olduğunu göstermektedir.

Bu ilk Maârif Nâzırlığının sona ermesinden kısa bir süre sonra *Tanin*'de çıkan bir yazı bir bakıma İbrahim Hakkı Paşa'nın Maârif Nâzırlığı dönemine dair bir eleştiridir. Kitaplar konusundaki hassasiyeti bilinen İbrahim Hakkı Paşa'nın kütüphaneler ile ilgili icraatına dair bir değerlendirme yapılan yazıda dönemin eksikleri de görülmektedir. İstanbul'daki kütüphanelerde çok sayıda bulunan değerli ve nadir eserlerin korunması ve bu konuda müfettişlerin görevlendirilmesi ile ilgili olarak Dersaadet Kütüphaneler Müfettişliği tarafından bir nizamname layihası hazırlandığı bilgisi verilmektedir. Acınacak halde olduğu ileri sürülen kütüphanelerin iyileştirilmesi için bu konuya önem verilmesinin önemi üzerinde durulmaktadır.⁷³ Birinci ve ikinci Maârif Nâzırlığı dönemleri arasında geçen 64 günlük sürede yaşanan bu gelişme onun birinci nâzırlığı döneminden bağımsız değildir. Bir nevi bu dönemin eleştirisidir.

⁷¹ Halide Salih, "Darümuallimât", *Tanin*, 1. sene, Sayı 56, 26 Eylül 1908, s. 5-6.

⁷² Seyit Taşer, "Halide Edip Adıvar'ın Öğretmenlikten İstifası", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 31, 2012, s. 151.

⁷³ "Kütüphaneler İçin", *Tanin*, 1. sene, Sayı 93, 3 Kasım 1908, s. 5.

Ders programları hakkında köklü değişikliğin yapılmadığı bu dönemde daha önce bir süre kendisinin de öğretmenlik yaptığı Ticaret Mektebi ders programı ile ilgili bir talep yine 3 Kasım 1908 tarihli *Tanin*'de dile getirilmiştir. Dönemin ihtiyaçları arasında örneğin Meclis-i Mebûsân üyelerinin de ihtiyacı olduğu söylenen stenograf yetiştirilmesi için şartların geliştirilmesinin önemine değinilmiştir. Mahkemelerde ve ticari işlerde de istihdam edilebilecek kişilerin yetiştirilmesi için bu okulda Fransızca ve Türkçe stenografi dersinin konmasının yararı üzerinde durulmuştur. Bu içeriğe sahip bir dersin Dâhiliye Nezâretinde çalışan bir kişi tarafından veriliyor olmasının verimli olmadığı belirtilerek sadece bu iş ile ilgili bir kişinin bu ders ile görevlendirilmesi talebi dile getirilmiştir.⁷⁴

Bu döneme ait bir başka önemli konu ise Mekteb-i Hukuk ile ilgilidir. Programlarının düzenlenmesi ve düzeltilmesi gerekçesiyle açılışı bayram sonrasına ertelenen Mekteb-i Hukuk'un hâlâ açılmamış olmasının maddi ve manevi zararlarından bahsedilmektedir. On öğrencinin bu konuda bir dilekçe hazırlamış olmaları haber olarak gazetede yer almıştır.⁷⁵ Bu durum bir yandan II. Meşrutiyet sonrası eğitim konusundaki aksaklıkları gösterirken aynı zamanda eleştiri mekanizmasının işlediğini de göstermesi açısından önemlidir.

Hem bir eğitimci hem eğitim işlerinden sorumlu en yüksek görevli olan İbrahim Hakkı Paşa'nın eğitimciliği hakkında olumlu ifadeler kullanıldığı bilinmektedir. Buna rağmen döneminin eğitim konusundaki eksiklerini kapatmakta tek başına yeterli olamamıştır. 4 Kasım 1908 tarihli 'Açık Sözler Darümuallimîn Programları Hakkında' başlıklı haberde Sâtı Bey Darümuallimîn programlarındaki eksikler ve yanlışlar konusunda önemli ipuçları vermektedir. Yeni mektep programlarından çıkarılmış olan malûmat-ı zirâiye dersi yerine malûmat-ı fenniye dersinin konulması gerektiği ancak bunun konulmadığı belirtilen yazıda ders saati ayrıntılarına da değinilmekte ve Maârif Nâzırlığının bu dersin öneminin farkında olmamasından dolayı endişe dile getirilmektedir.⁷⁶

5. İkinci Maârif Nâzırlığı Dönemi (30 Kasım-17 Aralık 1908)

İbrahim Hakkı Paşa'dan sonra 28 Eylül 1908-30 Kasım 1908 tarihleri arasında Maârif Nâzırı olarak (Recaizade) Mahmud Ekrem Bey (1847-1914) göreve getirilmiştir. Yaklaşık 1 aylık bir aranın ardından ikinci kere Maârif

⁷⁴ "Ticaret Mektebinde", *Tanin*, 1. sene, Sayı 93, 3 Kasım 1908, s. 5.

⁷⁵ "Mekteb-i Hukuk Talebesinden On İmza Varid Olmuştur", *Tanin*, 1. Sene, Sayı 93, 3 Kasım 1908, s. 5.

⁷⁶ Sâtı Bey, "Açık Sözler Darümuallimîn Programları Hakkında", *Tanin*, 1. sene, Sayı 94, 4 Kasım 1908, s. 8.

Nâzırı olarak atanan İbrahim Hakkı Paşa bu kez bu görevde sadece 17 gün kadar kalmıştır.⁷⁷

Çok şey beklenemeyecek kadar kısa süren bu döneminde elbette eleştirilen konular olmuştur. Bunlardan bazılarının etkisi fazla olmasa da bazıları istifasına varacak kadar olmuştur. Küçük örneklerden birisi Mekteb-i Mülkiyye'deki mezuniyet töreninde okunan yemin metni konusunda İbrahim Hakkı Paşa'nın uygulamalarının eleştirilmesi olmuştur. Kanun-i Esasi'nin koruyucusu olacağına ahdeden padişaha sadakatle hizmet edileceği belirtilen mevcut yemin metnine Sinop mebusu Hasan Tahsin'in itirazı üzerine vatanın çıkarlarının her şeyden üstün tutulacağı ifadesi eklenmiştir.⁷⁸

Maârif Nâzırlığından istifasına neden olan daha önemli olaylar arasında bu dönem icraatından birisi olan memur tensikâtı yani düzenlemesi yer almaktadır. Memur tensikâtı konusu ile ilgili mağduriyetleri bildiren çok sayıda arşiv belgesi mevcuttur. Örneğin 12 Kasım 1908 tarihli belgeden anlaşıldığına göre altı seneden beri Mekteb-i Tıbbiye-yi Mülkiyye'de muallim olarak istihdam edilmiş olan, cildiye bakteriyoloji alanında uzman Romanya tebaasından Doktor Grosman da bu tensikâta görev dışı kalanlardan sadece birisiydi.⁷⁹ Bu kişinin göreve dönebilmesi için bulunan yöntem onun Romanya tebaasından çıkıp Osmanlı tebaasına geçmesi olmuştur.⁸⁰ Bu ve benzeri örneklerde memurların bir kısmının göreve iadesi gerçekleşmiş olduğu bilinmektedir. Bununla birlikte daha 1909 öncesi henüz net olarak İttihatçılara muhalifliğinden söz edilemeyen *Serbesti* gazetesinde İstibdatzedelerden biri imzasıyla çıkan eleştirel yazıda bu tensikât uygulamasında görevden ayrılmak durumunda kalanların zor duruma düştükleri ifade edilmektedir.⁸¹ Ancak burada dikkate alınması gereken nokta bu düzenlemenin sadece Maârif veya Dâhiliye Nezâretlerinde olmadığı gibi İbrahim Hakkı Paşa'nın nâzırlığı öncesinde başlayıp sonrasında da devam etmiş olmasıdır. Bu tensikât uygulamasının nedenleri arasında ekonomik kaygılar ilk sıralarda bulunmaktadır. Maârif Nezâreti'ndeki uygulamaların ekonomik sorunlarına dair eleştirilere bulunan çözüm önerileri arasında Dârülfünûn ve Darülmualimîn'in birleştirilmesi de vardır. Bu birleştirme seçeneğinin daha en başta da böyle düşünülmüş olduğu fikri bu çözüm önerisine dayanak olarak kullanılırken aynı zamanda tasarruf edileceği görüşüyle bu öneri desteklenmeye çalışmıştır.⁸²

⁷⁷ Kunalp, a.g.e., s. 88.

⁷⁸ *Serbesti*, 24 Teşrin-i sani 1324 /7 Aralık 1908, 1. sene, Sayı 22, s. 4.

⁷⁹ BOA, BEO, 3432/257390, H. 19.10.1326/M. 14 Kasım 1908.

⁸⁰ BOA, BEO, 3445/258331, H. 07.11.1326/M. 1 Aralık 1908.

⁸¹ *Serbesti*, 24 Teşrin-i sani 1324 /7 Aralık 1908, 1. sene, Sayı 22, s. 2.

⁸² *Serbesti*, 24 Teşrin-i sani 1324 /7 Aralık 1908, 1. sene, Sayı 22, s. 2.

İkinci kez atandığı Maârif Nâzırlığı dönemi uzun sürmese de eleştirilerin muhatabı İbrahim Hakkı Paşa'dır. Öğretim kadrosu ve niteliği eğitim sisteminin yürütülmesinde en önemli etkenlerin başında gelir. Yine *Serbesti*'deki yazıda özellikle Sultan II. Abdülhamid döneminde Dârülfünûn'a yerleştirilen muallimler veya Maârif Nezâreti'nde görevlendirilen müfettişler arasında göreve layık olmayan, ajanlık yapması amacıyla yerleştirilenler olduğu iddia edilmiştir. Muallimler arasında İstanbul'un hangi kıtada olduğunu, üç bölü dört işleminin sonucunun ne olduğunu, hatta Dârülfünûn'un kapısının nereden açıldığını dahi bilmeyen kişiler olduğu ve bunların bir an evvel bu görevlerinden uzaklaştırılmaları gerektiği belirtilmektedir. Hükümet şekli değişmiş olmasına rağmen eğitim programlarının değişmediği belirtilen⁸³ bu ve benzeri eleştiriler doğrudan İbrahim Hakkı Paşa'ya karşı değildir. Ancak eski dönemin bu özelliklerinin düzeltilememiş olmasından Maârif Nâzırı olarak elbette kendisi sorumlu tutulmaktadır. Bu dönem henüz *Serbesti*'nin doğrudan İttihatçı muhalifi olmadığı düşünülürse aslında bunlar yapıcı eleştiri olarak kabul edilebilir. Bu dönemin son günlerine ait gazetelerde maârif ile ilgili haberler çok keskin eleştiriler olmamıştır. Genelde duyurular yer almıştır. Örneğin Mekteb-i Hukuk-u Şâhâne'ye imtihan için kaydedilenlerin sınav yer ve saati, Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye muallim ve talebelerinin Selanik'e yapacakları seyahatin yer, gün ve saat bilgisi, Beyoğlu ve Moda'da Fransız Lisesinin eğitime başlama tarih bilgisi gibi duyurular yer almaktadır.⁸⁴ Bir başka haber ise Selim Sırrı (Tarcan) tarafından açılan terbiye-i bedeniye okulu ile ilgilidir.⁸⁵ Bu okulun eğitim anlayışının etkisinin Türk eğitim tarihindeki uzun vadeli sonuçları düşünülürse bu gelişmenin dönemin başarıları arasında sayılması gerekir.

Bu dönemde henüz eğitim konusu siyasi sorunların önüne geçemediği için İbrahim Hakkı Paşa'nın da yapabilecekleri sınırlı kalmıştır. II. Meşrutiyet'in ilanı sonrası Nisan 1909 tarihli 31 Mart vakası sonrasına kadar İttihatçıların eğitim sistemi konusunda ilgili icraatının etkin olmadığı bilinmektedir.⁸⁶ İbrahim Hakkı Paşa'nın her iki Maârif Nâzırlığı da bu döneme denk gelmiştir. Bu şartlar altında ve özellikle tensikat uygulaması ile ilgili eleştiriler nedeniyle istifasını talep eden İbrahim Hakkı Paşa'nın⁸⁷ Roma

⁸³ *Serbesti*, 24 Teşrin-i sani 1324 /7 Aralık 1908, 1. sene, Sayı 22, s. 2.

⁸⁴ *Tanin*, 12 Eylül 1908, 1. sene, Sayı 42, s. 4.

⁸⁵ Ali Kemal, "Terbiye-i Bedeniye" *İkdam*, 15. sene, Sayı 5235, 21 Aralık 1908, s. 1.

⁸⁶ Mehmet Ö. Alkan, a.g.m., s. 63.

⁸⁷ Abdurrahman Şeref, a.g.m., s. 3.

elçisi olarak ataması yapılmıştır. Maârif Nâzırı olarak ardılı ise Abdurrahman Şeref Bey olmuştur.⁸⁸

Roma elçiliği, sadaret ve diğer görevlerinden sonra Londra'da bulunan İbrahim Hakkı Paşa I. Dünya Savaşı öncesi Londra'dan ayrılarak 22 Temmuz 1915 tarihinde Berlin sefâret-i seniyyesine tayin edilmiştir.⁸⁹ Şubat 1917'de Meclis-i Âyân üyesi olan İbrahim Hakkı Paşa'nın son görevi Temmuz 1915'ten ölümüne kadar sürdürdüğü Berlin Büyükelçiliği olmuştur.⁹⁰ 29 Temmuz 1918'de Berlin'de vefat eden İbrahim Hakkı Paşa'nın cenazesi İstanbul'a getirilip defnedilmiştir.

Sonuç

İbrahim Hakkı Paşa'nın 1863-1918 yılları arasını kapsayan 55 yıllık ömrünün sadece 2,5 aylık kısmında yürüttüğü Maârif Nâzırlığı, kendisi için olduğu kadar Türk eğitim tarihi için de önemli bir dönemdir. II. Meşrutiyet'in ilanının ardından yeni yönetim döneminin ilk 4,5 ayının 2,5 ayında Maârif Nâzırı olan İbrahim Hakkı Paşa'nın maârif ile ilgili icraatı dönemin siyasi ve ekonomik koşulları altında gerçekleşmiş ve aynı nedenlerle istifa etmek durumunda kalmıştır. Bu istifanın gerekçesi veya bahanesi kendisinin başarısızlığı değil dönemin özellikle ekonomik sorunları olmuştur. Memur tensikatı uygulaması sonrası eleştiriler bu istifanın gerekçesi olmuştur. Bu eleştirilere rağmen nazırlığı döneminde eğitim ile ilgili yaşanan olaylara bakıldığında verimlilik, süreklilik, nitelik konularına önem verildiği anlaşılmaktadır. Öğretmen tayini, okul binası tamiri, maaş, taltif, terfi, emeklilik, vekil öğretmen ataması, becayış, soruşturma gibi örnek olaylarda Maârif Nezâreti tarafından verilen kararlar bu doğrultuda olmuştur.

İbrahim Hakkı Paşa'nın üzerine aldığı görevleri arasında en başarılı kabul edildiği alan yöneticiliği değil eğitimciliği olmuştur. Maârif Nâzırlığı yaptığı II. Meşrutiyet döneminde yaklaşık 10 yıllık sürede 1918 yılı sonuna kadar 13 kişi arasında 18 kere Maârif Nâzırlığının değiştiği dikkate alındığında dönemin "istikrarsızlığının"⁹¹ Maârif Nezâretine de yansıdığı kabul edilebilir. Süleyman Nazif, İbrahim Hakkı Paşa'nın iyi eğitim alan bir insan olduğunu belirtir. Bu eğitimi devr-i sâbıkta almış olması üzerinde durur. Süleyman Nazif bu durumu İbrahim Hakkı Paşa'nın şu sözleriyle aktarır: "İdâre-i müstebidde nâmı verdiğiniz devr-i sâbıkta maârif yok değildi.

⁸⁸ Kunalp, *a.g.e.*, s. 6.

⁸⁹ Abdurrahman Şeref, *a.g.m.*, s. 3.

⁹⁰ Kunalp, *a.g.e.*, s. 5.

⁹¹ Mehmet Salih Erkek, "II. Meşrutiyet Dönemi Maarif Nazırları", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt 28, Sayı 2, Aralık 2013, s. 401.

Hepimiz o devirde yetiştik. Ba'demâ dahi o daire dâhilinde tezyîd-i maârifte çalışmak vazifemizdir.”⁹² Sultan II. Abdülhamid döneminde veya 1908 sonrası devlet görevlerinde dışlanmayan bir insan olması bilgi birikimi ve deneyimi dışında tutum ve davranışıyla da ilgili olmalıdır. Bu tutum ve davranışı onun eğitim anlayışına da yansımıştır. Eğitim ve öğretmen anlayışını ifade eden sözleri onun Maârif Nâzırlığını değerlendirirken dikkate alınması gerekir. Ölümünden sonra kendisi hakkındaki yazıda da belirtildiği gibi, “hukuk müşavirliğiyle heyet-i vükelâyı mümkün olduğu kadar sâlim reylerle sevk etmek ve mekteb-i hukukta muallimlikle gençlere iyi fikirler neşretmek”⁹³ onun için tercih edilen yol olmuştur.

Ölümünden sonra çağdaşları tarafından hâlâ karanlık olan Türk kültür tarihinin önemli bir ismi olarak kabul edilen İbrahim Hakkı Paşa'nın ölümüyle bir yıldızın söndüğü ifade edilmiştir.⁹⁴ Farklı devlet görevlerinde bulunan İbrahim Hakkı Paşa'nın çalışma hayatında en başarılı olduğu alanın eğitimciliği ile ilgili çalışmaları olduğu görüşü mevcuttur. Ancak bu Maârif Nâzırlığından ziyade öğretmenliği ile ilgilidir. Bununla beraber bürokrasinin diğer alanlarından ziyade Maârif Nâzırlığı döneminde daha verimli ve başarılı işler yapmıştır. Eğitim sisteminde daha başarılı işler de yapabildi ama bu durum Osmanlı Devleti'nin genel durumundan bağımsız değildi.

Kaynakça

Türkiye Cumhuriyeti Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

- BOA, DH.SAİDd..., 183/100, H. 29.12.1279/M. 17 Haziran 1863.
BOA, MF.MKT., 1036/69, H. 21.12.1325/M. 25 Ocak 1908.
BOA, BEO, 3374/253041, H. 01.01.1326/M. 4 Şubat 1908.
BOA, BEO, 3368/252565, H. 02.07.1326/M. 31 Temmuz 1908.
BOA, MF. MKT., 1071/3, H. 14.07.1326/M. 12 Ağustos 1908.
BOA., MF. MKT., 1071/5, H. 14.07.1326/M. 12 Ağustos 1908.
BOA, MF. MKT., 1071/9, H. 14.07.1326/M. 12 Ağustos 1908.
BOA., MF.MKT., 1071/28, H. 16.07.1326/M. 14 Ağustos 1908.
BOA, MF.MKT., 1071/53, H. 18.07.1326/M. 16 Ağustos 1908.
BOA, İ..DH., 1468/54, H. 27.07.1326/M. 25 Ağustos 1908.
BOA, BEO, 3432/257390, H. 19.10.1326/M. 14 Kasım 1908.
BOA, BEO, 3445/258331, H. 07.11.1326/M. 1 Aralık 1908.

⁹² Süleyman Nazif, Hakkı Bey'in İnadı, *Yeni Gazete*, 16 Teşrin-i sani 1324/29 Kasım 1908'den aktaran Samet Hekimoğlu, *Süleyman Nazif'in (1869-1927) Bütün Yazıları (Başlangıçtan 1909'a Kadar) Metin-İnceleme-İndeks*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2019, 165-166.

⁹³ A.R., a.g.m., s. 104.

⁹⁴ A.R., a.g.m., s. 104.

Gazete ve Dergiler

- Abdurrahman Şeref, "Hakkı Paşa", *Servet-i Fünun*, Cild 55, Sayı 1405, 8 Ağustos 1918, s. 2-3.
- Ahmed Saki, "Sadrazam Hakkı Paşa Hazretlerine", *Sırat-ı Müstakim*, Cild 5, Sayı 126, 2 Şubat 1911, s. 367-368.
- Ali Kemal, "Terbiye-i Bedeniye" *İkdam*, 15. sene, Sayı 5235, 21 Aralık 1908, s. 1.
- Halide Salih, "Darümuallimât", *Tanin*, 1. sene, Sayı 56, 26 Eylül 1908, s. 1-6.
- "Kütüphaneler İçin", *Tanin*, 1. sene, Sayı 93, 3 Kasım 1908, s. 5.
- Mahmud Esad, "Maârif Nâzırı Hakkı Bey", *İkdam*, 2 Ağustos 1908, s. 3-4.
- "Mekteb-i Hukuk Talebesinden On İmza Varid Olmuştur", *Tanin*, 1. sene, Sayı 93, 3 Kasım 1908, s. 5.
- Sâti Bey, "Açık Sözler Darümuallimîn Programları Hakkında", *Tanin*, 1. sene, Sayı 94, 4 Kasım 1908, s. 8.
- Serbesti*, 24 Teşrin-i sani 1324 /7 Aralık 1908, 1. sene, Sayı 22, s. 1-4.
- Tanin*, 12 Eylül 1908, 1. sene, Sayı 42, s. 4.
- "Ticaret Mektebinde", *Tanin*, 1. sene, Sayı 93, 3 Kasım 1908, s. 5.

Diğer Eserler

- A.R., "Büyük Devlet Adamları Hakkı Paşa Bazı Hatıralar ve Mülâhazalar", *Yeni Mecmua*, Sayı 58, 3. Cild, 22 Ağustos 1918, s. 103-106.
- Ahmed Şuayb, *Hayat ve Kitaplar*, yay. haz., Erdoğan Erbay, Salkımsöğüt Yayınları, Ankara, 2005.
- ALKAN, Ahmet Turan, *Sıradışı Bir Jön Türk Ubeydullah Efendi'nin Amerika Hatıraları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1989.
- ALKAN, Mehmet Ö., "II. Meşrutiyet'te Eğitim, İttihad ve Terakki Cemiyeti, Milliyetçilik, Militarizm veya "Militer Türk-İslam Sentezi"', *II. Meşrutiyet'i Yeniden Düşünmek*, der. Ferdan Ergut, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010, s. 57-85.
- BOUQUET, Olivier, *Sultanın Paşaları (1839-1909)*, çev. Devrim Çetinkasap, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2016.
- ÇANKAYA, Ali, *Son Asır Türk Tarihinin Önemli Olayları İle Birlikte Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler Mülkiye Şeref Kitabı I. Cild Mülkiye Tarihi (1859-1968)*, Mars Matbaası, Ankara, 1968-1969.
- ÇANKAYA, Ali, *Son Asır Türk Tarihinin Önemli Olayları İle Birlikte Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler Mülkiye Şeref Kitabı III. Cild (1860-1923) Mekteb-i Fünun-u Mülkiyye, Mekteb-i Mülkiyye-i Şâhâne ve Mekteb-i Mülkiyye Mezunları*, Mars Matbaası, Ankara, 1968-1969.
- DEMİRYÜREK, Mehmet, *Son Vakânüvis Abdurrahman Şeref Efendi'yle Osmanlı Tarih Sohbetleri*, Akademik kitaplar, İstanbul, 2009.
- DÖRDÜNCÜ, Muharrem, "Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa'nın Hayatı ve Avrupa Seyahati", *Afyonkocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 17, Sayı 1, 2015, s. 79-97.
- DÖRDÜNCÜ, Muharrem, *İbrahim Hakkı Paşa'nın Hayatı ve Devlet Adamlığı (1863-1918)* (Yayımlanmamış doktora tezi), Gazi Üniversitesi, Ankara, 2013.
- ERKEK, Mehmet Salih, "II. Meşrutiyet Dönemi Maarif Nazırları", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt 28, Sayı 2, Aralık 2013, s. 385-416.

- HEKİMOĞLU, Samet, *Süleyman Nazif'in (1869-1927) Bütün Yazıları (Başlangıçtan 1909'a Kadar) Metin-İnceleme-İndeks*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2019.
- İNAL, İbnü'l-emin Mahmut Kemal, *Son Sadrazamlar*, Cilt 4, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1982.
- KUNERALP, Sinan, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922), Prosopografik Rehber*, İSİS, İstanbul, 1999.
- KURŞUN, Zekeriya, "İbrahim Hakkı Paşa (1863-1918)", Cilt 21, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2000, s. 311-314.
- Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye*, Matbaa-i Âmire, Dersaadet, 1316.
- SARAÇOĞLU, Ahmet Cemalettin, *Unutulan Meşhurlarımızdan Mizancı Murad Bey*, yay. haz. İsmail Dervişoğlu, Şema Yayınları, İstanbul, 2005.
- SİMAVÎ, Lütfi, *Sultan Mehmed Reşad Hân'ın ve Halefinin Sarayında Gördüklerim (Osmanlı Sarayı 1909-1919)*, yay. haz. Sevdâ Şakar, Şehir Yayınları, İstanbul, 2007.
- ŞAHİN, Muhammet ve TOKDEMİR, M. Ahmet, "II. Meşrutiyet Döneminde Eğitimde Yaşanan Gelişmeler", *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, Cilt 9, Sayı 4, 2011, s. 851-876.
- Tahsin Paşa, *Abdülhamit ve Yıldız Hatıraları*, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, İstanbul, 1931.
- TAŞER, Seyit, "Halide Edip Adivar'ın Öğretmenlikten İstifası", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 31, 2012, s. 149-159.
- VARLIK, M. Bülent, "Musavver Şikago Sergisi (1893) –ABD'nde İlk Türkçe Süreli Yayın-", *Kebikeç*, Sayı 1, 1995, s. 35-42.
- YÖRÜK, Ali Adem, *Mekteb-i Hukuk'un Kuruluşu ve Faaliyetleri (1878-1900)*, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2008.

Ek: İbrahim Hakkı Paşa'nın Kaleme Aldığı Ders Kitaplarının Listesi

1. *Medhal-i Hukuk-u Beyne'd-düvel*, Karabet ve Kasbar Matbaası, İstanbul, 1303.
2. *Tarih-i Hukuk-u Beyne'd düvel*, Karabet ve Kasbar Matbaası, İstanbul, 1303.
3. *Tarih-i umumî*, (3 cilt), Karabet ve Kasbar Matbaası, Dersaadet (İstanbul), 1305.
4. *Muhtasar İslam Tarihi*, İstanbul, 1308. (Mehmed Azmi ile birlikte).
5. *Muhtasar Osmanlı tarihi*, Kitabı Karabet, İstanbul, 1308.
6. *Zübde-i târih-i Osmanî: mekâtib-i ibtidâiyyede tedris olunmak üzere*, Karabet Matbaası, İstanbul, 1309.
7. *Usûl-u Maliye*, Karabet Matbaası, İstanbul, 1310.
8. *Hukuk-u İdâre*, Cild-i evvel, (ikinci tab), Karabet Matbaası, İstanbul, 1312.
9. *Mukaddime-i ilm-i hukuk*, Karabet Matbaası, İstanbul, 1319.
10. *Hukuk-i düvel*, Matbaa ve Kütübhaneye-i Cihan, Darülhilafeti'l-Aliyye (İstanbul), 1327.
11. *Medhal-i hukuk-u düvel*, Matbaa ve Kütübhaneye-i Cihan, Darülhilafeti'l-Aliyye (İstanbul), 1327.